

mtatkki

Hungarian Academy of Sciences
Centre for Social Sciences
Institute for Minority Studies

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az
[Europeana felhasználói szabályzatát](#).

mtatkki

Hungarian Academy of Sciences
Centre for Social Sciences
Institute for Minority Studies

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az
[Europeana felhasználói szabályzatát](#).

A VÁNDOROL IGE ÉS SZÓCSALÁDJÁNAK EREDETE, HELYE A NYELVI RENDSZERBEN

KECSKÉS JUDIT

A nyelv állandó mozgásban, fejlődésben és változásban lévő rendszer. E rendszerben végbemenő változásokat belső és külső okok indíthatják el. Belső, azaz nyelven belüli okok, amelyek a nyelvi rendszer eszközkészletének, szabályainak megváltozásából erednek vagy a nyelvi rendszerkénszer hozza létre őket. S külső okok, amelyek a társadalom, a gazdaság, a kultúra változásának hatásai. A nyelv tehát élénken reagál a társadalmi változásokra, s annak lenyomatai megőrződnek benne. Így válhat a nyelv vizsgálati korpusszá mindazok számára, akik a társadalmi mozgásokat kutatják. Mint korábban említettem: a nyelv fejlődő és változó rendszer. Alrendszerai azonban nem egységesen változnak. A fonéma- és grammatikai rendszer lassan, evolutív módon fejlődik, ezzel szemben a szókincs fejlődése viszonylag gyors, akár egy emberöltőn belül is megtapasztalható. Míg a fonéma- és grammatikai rendszer változását elsősorban nyelven belüli okok indokolják, addig a szókincsét külső társadalmi, gazdasági, kulturális okok. A szókincs tehát nyelvünknek az a területe, ahol a társadalmi mozgások a leginkább nyomon követhetők. Ezért vizsgáltam meg a **vándorol** ige és szócsaládjának eredetét, s helyét a mai szókincsünkben.

A **vándorol** ige német jövevényszó a magyarban. A középfelnémet wandern: 'mozgásban van, megy; költözik; utazik' igéből származtatható. Első előfordulása 1519-ből való, s a Jordánszky-kódexben található:

"vala hol el fwtotlak es wandorlok
valanak, mynd hozyaa gywleenek".

A legkorábbi adatok szerint a szót két jelentésben használták: 'huzamosan úton van [wandern, wallen]'; 'zarándokol [pilgern]'. A jövevényszó a németből nem teljes és azonos jelentésmezővel került be a magyarba. Az ige hamar szócsaládot alapított nyelvünkben, mert első származéka, a **vándorló** (főnév) megjelenése szintén 1519-es. A vándorol szóból elvonással keletkezett a **vándor** (főnév), amely elsőként egy 1638 körül feljegyzett személynév elemeként fordul elő: "Vandor Janose". A személynevet a gyulai vártartomány urbáriumába jegyezték be. Közfőnévi használatáról az első adat 1643-ból származik, s 'vándor személy [Wanderer]; zarándok [Pilger]' jelentésben szerepel. Melléknévi használatáról szinte ezzel egyidejű (1649-→s) adataink vannak, 'változó, változásban levő [veränderlich]' jelentésben. A vándor szó használata azonban nem volt széles körű, csak a nyelvújítás korában *Kazinczy* hatására terjedt el. Egy másik nagy hatású levélírónkhoz kötődik a **vándorlás** szó első lejegyzése: *Mikes Kelemen* 1727-ben vetette papírra (Törökországi Levelek 114.). A szavak eredete és szókincsünkben való megjelenése után jelentésük további fejlődését vettem számba történeti, etimológiai, értelmező szótárak, valamint irodalmi források segítségével.

A vándorol szó huzamosan úton van, 'zarándokol' jelentése mellett 1560 körül jelenik meg a 'kóborol, céltalanul bolyong [herumstreichen, schlendern]' jelentés. Szemléltetésként hadd idézzem *Zrínyit*: "Mint nyíllal, lütt medve vándorol barlangon, mely dictamust nem talál" (*Zrínyi*: XII. 34.). A jelentésfejlődés további iránya az absztrahálódás: a cselekvés tárgyra vagy elvont fogalomra is vonatkozhat. 1838 körüli adatok mutatják a 'huzamos ideig egyik embertől a másikig jut; kallódik' jelentését az igének. 1847—93 közé tehető az 'ide-oda tovaszáll, szétterjed' jelentés első előfordulása. S ezzel egyidőben a vándorol ige az 'elbujdosik, elköltözik, letelepszik' értelemben is használatossá válik. "Lakóhelyemből el kölle bujdosnom, ez idegen helyre úgy kölle vándorlnom." (*Thaly*: Adal. II. 70.) Az értelmező szótárak tanulsága szerint az ige

jelentéstartalma két eltérő irányban duzzadt tovább. Az egyik irány a céltudatos mozgást hangsúlyozza. Ide tartozik a 'huzamosan úton van':

— < az egyik országból vagy földrésről > elköltözik, áttelepszik,

— < a madarakra, állatokra vonatkoztatottak > költözik jelentés.

Hozzájuk társul még két nagyon fontos társadalmi változásról árulkodó jelentés is:

— < a céhek korában a mesterlegények > gyakorlatszerzés végett hazai vagy külföldi mesterekhez utaztak tanulni,

— mezőgazdasági fogalom: < méhész a méhekkel > ideiglenesen mézelésre kedvezőbb vidékre telepszik.

A másik csoportban a céltudatlan mozgások kifejezése szaporodik. A 'ténfereg, járkál, ide-oda bolyong, kallódik' jelentések mellett külön csoportot alkotnak a rosszálló jelentéstartalmak. Bővült azoknak a tárgyaknak, elvont fogalmaknak a köre is, amelyekre vonatkoztathatjuk a vándorol igét, például ilyen a munkaerő.

Következő vizsgált szavam a vándor. Közfőnévi jelentése 'vándorló személy, zarándok', átvitt értelemben: 'az ember a földi létben'. Az 1874-es, *Czuczor — Fogarasi*: A magyar nyelv szótára értelmezését hadd idézzem a korabeli jelentéstartam szemléltetésére: "Idegen földön ideoda utazó, ideiglen maj itt, majd ott tartózkodó, lakhelyét változtató, költözködő. Vándor cigányok, drótos tótok, színészek, zenészek." Kiemelném azt is, hogy 1600-as évekből származó példákban már előfordulhatott a szó sajátos pejoratív jelentéstartalommal. "A ketolen jároc és szemfényvesztec, szélyyel bujdosó játékos vándoroc böl dog isten, mely bätroc és merészec." (Com: Jan. 209.) A vándor melléknévi használatában szintén jelentős bővülés tapasztalható. Az első adat 'változó, változásban lévő' jelentése mellé az 1700-as években megjelenik az 'olyan személy, aki valamely célból vándorol' jelentés. Hadd idézzem ismét A magyar nyelv szótárát: "Külünösen ki bizonyos mesterségi gyakorlat végett másmás városokba, országokba utazik. Vándor szabólegények." 1800 körül jelenik meg a madarakra, állatokra vonatkoztatott 'költöző', s 1834—35-ös feljegyzésekben szerepel először a 'más vidékekre is eljutó, messzire elszálló' jelentés.

A szócsalád harmadik vizsgált tagja, a vándorlás az előbbi szavakhoz hasonló utat járt be. Legkorábbi jelentése: 'a vándorol igével kifejezett cselekvés, mozgás, helyváltogatás'. Pontos leírására A magyar nyelv értelmező szótára számos példát hoz.

— Az országúton, úttalan utakon való vándorlás.

— Hosszú napokig tartó vándorlás.

— A világban való vándorlás.

— A középkori diákok vándorlása.

— A céhek korabeli iparos, kézműves legények vándorlása.

— Falusi tömegeknek a városokba vándorlása.

— A háború után hazatérő hadifoglyok vándorlása.

— Munkaerő vándorlása.

Más értelemben az állatvilágra, növényvilágra vonatkoztatva jelenik meg, illetve a földi vándorlás frazémában magát az emberi éltet jelenti. Kiemelt összetételei: lélekvándorlás, munkaerő-vándorlás, népvándorlás. Napjainkban megfigyelhető a szó jelentéstartalmának leszűkülése a munkaerő vándorlására. Mi sem bizonyítja ezt ékebben, mint a Magyar értelmező kéziszótár szócikke, amely elsődleges jelentésben e mozgást tárgyalja.

A szavak jelentésfejlődésének ismertetése után végezetül tekintsük át az élőnyelvben betöltött helyüket. Összefoglalóan azt mondhatom, hogy a szócsalád meggyökeresedett nyelvünkben. Ezt mutatja a szavak egyre bővülő használati köre s azon összetett szavak száma, amelyeknek elő- vagy utótagját alkotja. Az újabb szóalkotásban tehát produktívan részt vesz a szócsalád. Fejlődési iránya pedig a hajszálgökereken, azaz az összetételek tematikus csoportjain mérhető, amelyet az egyszerűség kedvéért a vándor előtagúakon mutatok be. A szótárakban

szereplő 60 vándor előtagú összetett szó három nagy csoportba rendezhető a vándormozgás milyensége szerint:

I. céltalan mozgás

II. céltudatos mozgás

III. egyik helyről (embertől) pontról a másikra való mozgás.

Az első fő csoport tartalmazza a legkevesebb szót (8): vándorélet ~ vándorsors, vándortanya, vándornép, vándorkaraván, vándorcigány, vándorkoldus. Megjelenésüket tekintve ezek a szavak a legrégebben keletkezettek rétegébe tartoznak, s közülük néhánynak az eredeti jelentése már visszaszorulóban van, például a vándorcigány, vándorkoldus, vándornép. Eredeti jelentésük helyett újabb, átvitt értelmű jelentéseket vesznek fel. 40 szóval a leggazdagabb főcsoport a második, amely a céltudatos mozgás okai szerint tovább tagolható témacsoportokra:

A) amelyben a vándormunka fogalmi kör alá rendezhetők a szavak,

B) ahol valamely biológiai kiváltóokról beszélhetünk (például vándorösztön).

Az A) csoport az alábbi tematikai sorba rendezhető:

1. vándorpásztorkodás, vándorméhész,

2. vándorkereskedelem és vándorárus,

3. a második csoporttal szorosan összefüggő, céhek korabeli mesterségek tanulásához fűződő vándorlegény, vándorév, vándorbot, vándortarisznya ~ vándortáska, vándoriparos — alkategóriái a vándorbádogos, vándorköszörűs —, vándorgyűlés,

4. a peregrinációs vándorlás néhány maradványa: vándordiák, vándorpap, vándortanító,

5. vándorművész, vándorcirkusz, vándorkomédiás ~ vándorszínész, vándormuzsikus. Alkategóriái a vándordalnok, vándorlantos, vándorénekes. E szavak azonban nem kezelhetők szinonimákként, mivel különböző idősfokokhoz kötődnek.

A felsoroltakon belül csak az első mutat bővülő tendenciát, a többi témacsoportba nem kerültek be új keletű szavak. Ennek oka maga a főfogalom, a vándormunka jelentésének megváltozása. Mára már visszaszorultak, kihaltak a fenti kisipari tevékenységek; másrészt, aki ma vándormunkát végez, az a munkahely(ek) és a lakóhelye között vándorol, ellentétben a korábbi kisiparossal, akinek általában nem volt állandó lakóhelye.

A B) csoportban a mozgást az állatokra vonatkoztatjuk, illetve földtani, orvosi kifejezések szerepelnek:

1. vándorösztön, vándorállat,

1.1. [emlős]: vándorpatkány, vándoregér,

1.2. vándormadár: vándorgalamb, vándorsólyom, vándordaru,

1.3. vándorhal,

1.4. [ízeltlábú]: vándorsáska, vándorhangya,

1.5. vándorkagyló,

2. [tárgy]: vándorkaptár,

3. [földtani fogalom]: vándorkő,

4. [orvosi fogalom]: vándorvese.

E meglehetősen gazdag csoport az orvosi és egyéb biológiai ismereteink bővülésével várhatóan gyarapodni fog.

A harmadik főcsoportba szintén új keletű összetett szavak tartoznak. Mindegyik valamely helyről a másikra való mozgást fejez ki, ám itt is megkülönböztethetünk még két témacsoportot:

A) mára már elsődlegesen a sporthoz kapcsolódó szavak: vándorsport, vándorcsoport, vándordíj, vándorserleg, vándorkehely, vándorzászló;

B) műveltségyszavak: vándorszó, vándormotívum, vándormese, vándorkönyvtár, vándorkiállítás és az elavult vándorkelengye.

A második főcsoporthoz hasonlóan e harmadik főcsoport is inkább gyarapodásnak, mint csökkenésnek néz elébe.

A fenti példák megmutatják, hogy a társadalom mely rétegei vettek részt a vándor-mozgásban; jól meghatározható céllal tették ezt, vagy céltalanul. A szavak mai használata vagy használati visszaszorulása jelzi azt, hogy a mozgás a mai társadalomban folyik-e még, vagy lezárult. Amint látják, a nyelv is válaszolhat a társadalomkutató — egy-egy embercsoport mozgását vizsgáló — kérdéseire.

Ajánlom szíves figyelmükbe a nyelvet!

IRODALOMJEGYZÉK

- A magyar nyelv értelmező szótára. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992.
A magyar nyelv szótára. Szerk.: *Czuczor Gergely — Fogarasi János*, Atheneum, Budapest, 1874.
A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976.
Amos Comenius: *Janua Linguae Latinae*. Kolozsvár, 1673.
Magyar értelmező kéziszótár. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992.
Magyar nyelvtörténeti szótár. Szerk.: *Szarvas Gábor — Simonyi Zsigmond*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1893.
Magyar Oklevél-szótár. Szerk.: *Szamota István — Zolnai Gyula*, Budapest, 1902—1906.
Magyar szinonimaszótár. Szerk.: *O. Nagy Gábor — Ruzsiczky Éva*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991.
Magyar szövejtő szótár. Szerk.: *Bárczi Géza*, Trezor Kiadó.
Régi magyar glosszárium. Szerk.: *Berrár Jolán — Károly Sándor*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984.
Thaly Kálmán: *Adalékok a Thököly és Rákóczi-kor irodalomtörténetéhez*. Pest, 1866.
Zrinyi Miklós: *Szigeti veszedelem*. Akadémiai Kiadó — Magyar Helikon, Budapest, 1980.